

Käsu Hansu kirjad

Aivar Põldvee*

„Kõige wanem Eesti mehe kiri.“ Sellise pealkirjaga artikli avaldas 1893. aastal Postimehes¹ Villem Reiman, andes teada, et ta leidis mullu „koolikambrid [s. t. kolikambreid – A. P.] koristelles, nurke läbi nuuskidelles“² Liivimaa konsistooriumi arhiivist³ kirja, mille on kirjutanud Puhja köster Hans Kes ehk Käso Hans. Lehes publitseeritud ära kirja kohta lisas Reiman: „Tundja lugija saab aru, et kirja sisu Eesti hariduse- ja keele uurijale tähtsuseta ei ole.“ Peagi avaldas ta kirja ühes pikema kommentaariga uuesti Eesti Üliõpilaste Seltsi albumis ja tutvustas sealsamas esmakordselt trüki Käsu Hansu kaebelaulu (18 salmi algupärandi 32-st).⁴ Kiri, mille Reiman leidis, on pandud paberile Puhjas 14. veebruaril 1706 ning saadetud kirikuõpetaja Kõnik Kõniksonile Pärnusse. Seda kirja on hiljem publitseeritud selgitusega, et „algupärand ise nähtavasti on kaotsi läinud“.⁵ Tegelikult jõudis see Eesti Kirjanduse Seltsi Arhiivi ja asub kauaks ajaks unustusse jäänuna Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis Villem Reimani kogus.⁶ Mis asjaoludel sai või jäi originaal Liivimaa konsistooriumi arhiivist Reimani kätte, ei ole teada. Sellega pole aga üllatused lõppenud. Mõne aja eest leidis nende ridade kirjutaja Riias Läti Riiklikus Ajalooarhiivis kaks tänaseni tundmatuks jäänud Käsu Hansu kirja professor Gabriel Skraggele, mis siin ühes juba tuntud kolmandaga nii ära kirjas kui ka pildis avaldatakse. Saatesõna püüab selgitada kirjade ajaloolist konteksti ning uurida, mida uut pakuvad need kirjad Käsu Hansu ja tema adressaatide kohta.

Käsu Hansu uurimisest

Huvi Käsu Hansu vastu tärkas juba 18. sajandil. Tema laulust, mille 1714. aastal kirjutas Tartu Jaani kiriku meetri karaamatusse⁷ üles pastor Johann Heinrich Grotjan, on sajandi keskpaiku teinud ära kirja bürgermeister Johann Jakob Sahmen,⁸ veel üks, 18. sajandi lõpust pärinev mittetäielik ümberkirjutus on asunud Riias.⁹ 1845. aastal tegi Grotjani ära kirjast Õpetatud

* Aivar Põldvee (1962), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, poldvee@tlu.ee

¹ W. R. [V. Reiman]. Kõige wanem Eesti mehe kiri – Postimees, 27.02.1893, nr. 46.

² Tsitaat: [Fr. R. Kreuzwald]. Kalewi poeg. Üks ennemuistene Eesti jut, Kaheskümnes laulus. Kuopio, 1862, XIX lugu, värsid 891–892 („Kolikambrid koristelles, / Nurke läbi nuuskidelles“), lk. 238.

³ Tõenäoliselt on mõeldud Liivimaa konsistooriumi materjale Riias, praeguses Läti Riiklikus Ajalooarhiivis (fond 233, Vidzemes konsistorija). Artikkel ilmus Postimehes 27. veebruaril 1893, millest saab järeldada, et V. Reiman leidis kirja 1892. aasta detsembris. Hiljem on Reiman maininud, et kiri juhtus talle „üsna kogemata näppu“ jõulukuus 1893, mis ei saa olla muud kui eksitus või trükiviga. Vt. W. R. [V. Reiman]. Eesti kirjanduse hommikul. – Eesti Üliõp[il]laste Seltsi album. Teine leht. Jurjew (Tartu), 1894, lk. 193.

⁴ W. R. [V. Reiman]. Eesti kirjanduse hommikul, lk. 193–194, 198–203.

⁵ Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. Välja andnud A. Saareste ja A. R. Cederberg. Tartus, 1925–1931 (faksiimileväljaanne Tartu, 1992), lk. 305–306.

⁶ EKLA, f. 105 (EKS), m. 48:3, H. Kes'i kiri 14. II 1706. Viimati juhtis sellele tähelepanu August Annist 1944. aastal, osutades V. Reimani kogule Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, SN 37. [A. Annist]. Tartu hävitus 240 aasta eest III. – Eesti Sõna, 13.09.1944, nr. 213, lk. 6.

⁷ RA, EAA. 1253.3.1 (Kirchenbuch der Deutschen Gemeinde an der St. Johannis-Kirche zu Dorpat), l. 9–10 p.

⁸ RA, EAA. 995.1.27854 (Collectanea Dorpatensia Joannis Jacobi Sahnii, Consulis hujus civitatis dorpatensis primarii. Tomus II), l. 646–650 p.

⁹ Fr. Bienemann. Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst zeitgenössischen Aufzeichnungen. Reval, 1902, lk. 83. Bienemanni viidatud materjalikogu (Bibl[iothek]. der Ges[ellschaft]. f[ür]. Geschichte in Riga Msc. Nr. 1109 [Hist[orische]. Kuriositäten) asub Läti Riiklikus Ajalooarhiivis (f. 4038), kuid nimetatud säilik on läinud kaotsi juba enne Teist maailmasõda. Autor tänab Kārlis Zvirgzdiņšit abi eest.

Eesti Seltsile koopia Võnnu pastor Eduard Philipp Körber,¹⁰ 1856. aastal esitas magister Johann Koroll ÕES-i koosolekul kaebelaulu tõlke saksa keelde ja teadis rääkida, et üks Puhja kihelkonna mölder olevat Käsü Hansu otsene järeltulija ning et viis selle pere liiget on kuni viimase ajani Puhjas köstri- ja koolmeistriametit pidanud.¹¹ Puhja pastor Georg Julius Theodor Meyer tutvustas seepeale Käsü Hansu kohta kirikuarhiivist leitud andmeid. Meyeri järgi oli Puhja köster Kässo Hans, Pedro poeg koolitamata, aga osav ja tark, koguduses kõrgesti austatud mees, kes suri 1715. aasta paiku, tema poeg Samuel ja pojapoeg Märt Philipp Klokkar olid samuti Puhjas köstrid.¹² 1890. aastal pidas ÕES-is ettekande „uuesti avastatud“ Käsü Hansu luuletuse kohta seltsi raamatukoguhoidja magister Richard Hasselblatt, kelle antud hinnangud – Käsü Hans on esimene teadaolev eestlasest luuletaja, varasem eesti kirjamees kui Alexander (Aleksander) Raudial; tema luuletus on tähtis silmapilk rahva intellektuaalses arengus ja tähelepanuväärne Tartu kultuuriloo allikana, aga selle poeetiline väärtus on palju kasinam¹³ – kõlavad vastu ka hilisematest samateemalistest käsitlustest.

Põhjalikumalt võttis Käsü Hansu uurimise ette Friedrich Gustav Bienemann, kes pühendas oma põhjasõjaaegset Tartut käsitlevas monograafias (1902) Hansule ja tema (oletatavatele) järeltulijatele terve peatüki. Selles avaldas ta ka kõik kaebelaulu 32 salmi koos saksakeelse tõlkega ning Villem Reimani leitud Käsü Hansu eestikeelse kirja tõlke.¹⁴ Varaseima teate Käsü Hansust Puhja köstrina leidis Bienemann 1701. aasta aprillis maamiilitsa tarvis koostatud nimekirjast. Käsü (Kässo, Kesso, Kösse [*sic!*]) nime seostas ta Ulila mõisa Teilma küla ja Konguta Soova veskiga. Bienemann töötas läbi Puhja koguduse 1713. aastal alustatud sünnimeetrika (selles on lünk 1720. aasta veebruarist kuni 1728. aasta maini), 1751. aastal alustatud surnumeetrika ja 18. sajandi visitatsiooniprotokollid. Varasem kirikuarhiiv on hävinud. Nende materjalide põhjal jõudis ta – eksitavale! – järeldusele, et alates 1713. aastast sünnimeetrikas mainitud köster Märdi Hans ongi Käsü Hans – isanime järgi, oletatava täisnimega *Kässo Merdi Hans*. Meetrikas on mitmel puhul kirja pandud köstri naine Madli. Köstri kasupoeg Jaan ning tütreid Eva ja Margreth esinevad kirjetes ristivanematena (esimesed kaks 1714, kolmas 1729), 5. novembril 1714 on ristitud köstri poeg Johann ja 17. juunil 1717 Samuel.¹⁵ Viimasest sai 1734. aastal järgmine köster Samuel Klokkar. Sellesama vigase versiooni Käsü Märdi Hansust, kes olevat saanud 1700. aasta paiku Puhja köstriks, oli Martin Lipp juba varem käibele toonud, viitega Bienemanni ettekandele Riia Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsis.¹⁶

1920. aastatel valmis neil teemadel Tartu Ülikoolis kaks seminaritööd: Hans Schmidt (Selmeti) „Käsü Hans ja tema tööd“ (1926) ja Eduard Roosi „Käsü Hansu nutulaulu kirjanduslikud mõjud“ (1929).¹⁷ Hans Schmidt koostas ka „Eesti biograafilise leksikoni“ tarvis Käsü Hansu eluloo, milles Bienemanni ja Lipu oletusi järgides on märgitud Hansu Puhja päritolu ja sealne köstri põli aastatel 1700–1730.¹⁸ Eduard Roos tutvustas oma uurimistulemusi 1931. aastal Aka-

¹⁰ EKLA, ÕES, M. B. 9:2 (E. H. [Estonische Handschrift], nr. 99) Käsü Hans, nutulaul.

¹¹ EKLA, ÕES, M. B. 9:3 (D[utsche]. H[andschrift], nr. 223).

¹² Sitzung der. gel. estnischen Gesellschaft in Dorpat den 5. Dec. 1856. – Das Inland 1856, nr. 50, v. 815–816.

¹³ Sitzung der Gelehrten estnischen Gesellschaft am 4. (16.) April 1890. – Sitzungberichte der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1890. Dorpat: Mattiesen 1891, lk. 29–34. Luuletus koos tõlkega pidi ilmuma ÕES-i toimetistes, aga Hasselblatti surma tõttu (03.09.1890) jäi see plaan katki.

¹⁴ Fr. Bienemann. Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lk. 82–98. „Ein estnisches Klagelied auf die Zerstörung Dorpats und sein Verfasser“ (Eestikeelne kaebelaul Tartu hävitamisest ja selle autor). Kaebelaulu järgmised publikatsioonid: H. Kruus. Eesti ajaloo lugemik II. Valitud lugemispaalad Eesti ajaloo alalt 1561.–1721. a. Tartu, 1926, lk. 145–150; [Autori nimeta]. Tartu minevik. – Kaitse Kodu 1927, nr. 12, lk. 404–414 (kaebelaul lk. 408–411); Eesti kirjandusajalugu tekstides. Esimene osa. Toim. G. Suits, M. Lepik. Tartu, 1932, lk. 57–67.

¹⁵ EAA.1262.2.1 (EELK Puhja kogudus, sünnimeetrika 1713–1751).

¹⁶ M. Lipp. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. Tõine raamat: Uuem aeg: Vene valitsuse algusest meie päevini. Esimene anne: Esimesed sada aastat Wene kotka warju all. Jurjev, 1898, lk. 78–80.

¹⁷ Vt. A. Annist. Käsü Hans ja tema „ikulaul“ Tartu hävitamisest a. 1704–1708. – Akadeemia 1992/93, nr. 12, lk. 2484–2501, nr. 1, lk. 125–149, siin lk. 2486.

¹⁸ H. Sch[midt]. Käsü Hans. – Eesti biograafiline leksikon. Toim. A. R. Cederberg [jt.] Tartu, 1926–1929, lk. 250. ▶

deemilise Kirjandusühingu koosolekul ning pani seal Bienemanni järelduse Käsü Hansu ja Märdi Hansu samasuse kohta tõsise kahtluse alla. Põhjust selleks andis Puhja kirikuraamatus 1717. aastal kirja pandud köster Marthy Hans, „kes on juba 7 aastat sellel kohal olnud“.¹⁹ Rahvasuust üles kirjutatud „ikulaulu“ põhjal lisas Käsü Hansu luuletuse ja isiku tõlgendusse panuse Heinrich Prants. Tema sõnul näitab laul, et „ta autoril on olnud niihästi laiemaid teadmisi ilma elust-olust ja käekäigust kui kaunist luuleannet ja oskust“.²⁰

Teises maailmasõjas Tartut tabanud häving tõi paljudele meelde sündmused, mida kirjeldas Käsü Hans. Kodulinna põlengut näinud Friedebert Tuglas asus 1942. aasta suvel kirjutama suuremat ilukirjanduslikku teost Käsü Hansu eluloost, aga rahututes oludes valmis sellest vaid kuus esimest peatükki ja irdlehekülgi nimategelase elu hilisematest järkudest.²¹ Kriitilise vaatluse alla võttis Käsü Hansuga seonduva August Annist. Ajaleht Eesti Sõna alustas tema pikema anonüümse kirjatöö avaldamist 1944. aasta septembris, kui Punaarmee oli taas Tartus ja rinne liikus Tallinna poole.²² Leht lõpetas Tallinnas ilmumise ja järjelugu jäi pooleli, aga Annisti käsikiri jõudis Kirjandusmuuseumi²³ ning avaldati pea pool sajandit hiljem ajakirjas Akadeemia.²⁴ Samas ilmus ka Annisti rekonstruktsioon Käsü Hansu kaebelaulu võimalikust algkujust,²⁵ millele lisati Aino Valmeti kommentaaridega allikapublikatsioon²⁶ ja viimase artikkel kaebelaulu keelekasutusest.²⁷ Käsü Hansu eluloo küsimuses jäi Annist kahevahele. Ühelt poolt ei välistanud ta Reimani versiooni, et Käsü Hans oli üks Bengt Gottfried Forseliuse õpilastest Tartus. Nii võis Hans olla sündinud umbes aastail 1665–1670 ning arvatavasti seesama Puhja koolmeister, kelle õpilastest pastor Adrian Virginus kirjutas Forseliusele 28. juulil 1688.²⁸ Kaebelaulu loomise ajal oli Hans umbes 40-aastane ning tema surm 1715. aasta²⁹ paiku pidi olema erakordne, s. t. kas haiguse või õnnetuse läbi. Annisti teise versiooni järgi abiellus Hans umbes 30-aastasena sajandivahetusel Madlega, lahkus köstriametist 1730. aastal ja oli surres 65–70-aastane. Küsimust, kuidas võis Käsü Hansust saada 1717. aasta visitatsiooniprotokollis Märdi Hans, kes on ametis olnud seitse aastat, püüdis Annist selgitada eksitusega, mille põhjustasid segased ajad, riigivõimu vahetumine, alles äsja ametisse saanud pastor ja võõras visitaator. Ta pakkus ka võimalust, et Käsü Hansust sai vahepeal Märdi talu peremees, ega välistanud versiooni, et Märdi

► Pärast leksikonivihiku ilmumist saatis H. Schmidt 1927. aastal toimetusele öienduse, et artiklis on temaga kooskõlastamata tehtud eksitav parandus. 1717. aasta visitatsiooniprotokoll järgi vahetus Puhjas köster 1710. aastal. EKLA, f. 194 (EBL), m. 17:27, Käsü Hans, eluloolist. Samas säilikus on Puhja köstri Rudolf Peerna kiri (31.10.1926) toimetusele teatuga, et Käsü Hansu küsimuses on kõige rohkem materjali H. Schmidtil.

¹⁹ [Autori nimeta] Käsü Hansu elulugu. Tä nutulaulu eeskujud. – Waba Maa, 20.02.1931, nr. 43, lk. 6.

²⁰ H. Prants. Märkusi ja selgitusi Käsü Hansu kaebelaulu kohta „Kaitse Kodu“ nr. 12. – Kaitse Kodu 1927, nr. 18, lk. 686–689, siin lk. 688; H. Prants. „Tarto liina ikulaulu“ teisend, Ida-Võrumaa versioonis. – Eesti Kirjandus 1932, nr. 12, lk. 596–601.

²¹ Vt. Fr. Tuglas. Teoste sünnilood. – Fr. Tuglas. Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn, 1973, lk. 65–118, siin lk. 109–110; (samas teoses) Katkeid Käsü Hansu kroonikast, lk. 157–173. Fr. Tuglas. Käsü Hansu noorus. Katkeid Käsü Hansu kroonikast. – Fr. Tuglas. Neli novelli. (Loomingu Raamatukogu 1966, nr. 1/2). Tallinn, 1966, lk. 98–125.

²² [A. Annist]. Tartu hävitus 240 aasta eest. Sündmused, millest esimene eesti soost kirjanik Käsü Hans lõi oma „ikulaulu“. – Eesti Sõna, 08.09.1944, nr. 209, lk. 4; 10.09.1944, nr. 211, lk. 6; 13.09.1944, nr. 213, lk. 6; 17.09.1944, nr. 217, lk. 6.

²³ EKLA, f. 218 (A. Annist), m. 33:13. Käsü Hans ja tema nutulaul Tartu hävitamisest a. 1704–1708. Tegemist on ohrtralt parandatud käsitsi kirjutatud mustandiga, mis erineb mõnevõrra ajalehes ilmunud versioonist.

²⁴ A. Annist. Käsü Hans ja tema „ikulaul“ Tartu hävitamisest, lk. 149. 1944. aastal kirjutatud artikkel lõpeb lausega: „Pärast viimaste aastate hävitussündmuse on nii mõnigi meist Puhja laulik-talumehe valusast kroonikat lugenud liigutusega, nagu oleks see kirjutatud alles eile.“

²⁵ EKLA, f. 218 (A. Annist), m. 76:17. Käsü Hans. See lugu sest Tartu liina ära häetamisest.

²⁶ Käsü Hansu kaebelaul. – Akadeemia 1993, nr. 1, lk. 150–160.

²⁷ A. Valmet. Käsü Hansu kaebelaul ja selle keelekasutus. – Akadeemia 1993, nr. 1, lk. 161–173.

²⁸ A. Annist on Puhja kooliõpilaste arvu (48 poissi ja mõni tüdruk) ajanud segi Kambja omaga (76), kus oli pastoriks Andreas Virginus. Vrd. G. Wieselgren. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. (Äratrükk: Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 1942.) Lund, 1943, lk. 120; L. Andresen. Kirjamees ja rahvalgustaja B. G. Forselius. Tallinn, 1991, lk. 81, 85–87.

²⁹ Sellist dateeringut ei toeta ükski allikas, ilmselt on see tuletatud kaebelaulu ärakirjast (1714).

Hans oli Käsü Hansu poeg.³⁰ Akadeemias avaldatud variandis puudub joonealune märkus, mis on lisatud Vaba Sõna artiklile: selles mainitakse Teilma külakubjast Kässo Peetzi, kelle nimi esi- neb ühes Puhja koguduse arhiivi dokumendis 19. jaanuaril 1693 ja kes võinuks olla Hansu isa.³¹

Bienemanni ja Annisti uurimustes leiduva võttis kokku Villem Altkoo „Eesti kirjanduse ajaloo“ (1965), osutades, et Käsü Hansu kohta on dokumentaalset tõestust leidnud vaid kolm eluloolist fakti, mille põhjal võib kõhklemata väita üksnes seda, et ta oli Puhja köster aastail 1700–1708. Usutavamaks kui Mardi (!) Hansu versiooni pidas Altkoo võimalust, et Käsü Hans tegutses Puhja köstrina kuni 1710. aastani ja suri 1715. aasta paiku.³² Sestpeale on Käsü Hansu biograafiasse lisandunud vaid üks teade – 1703. aastal toimunud vastuhakust Rootsi sõduritele, kus Puhja pastor Kõnik Kõnikson ja köster Hans Kess õhutasid talupoegi rekvireeritud heinu tagasi võtma, kuna sõduritel puudunud rekvireerimiseks kirjalik luba.³³

Ilukirjandusliku sulega jätkas Käsü Hansu ainetel Herbert Salu, kes „teise käega“ kirjutas kirjanduslugu, nii nagu Tuglaski. Käsü Hansu päevikuna kirjutatud romaanis „Surmatrummid ja pajupill“ (1954), mis jälgib võimalikult täpselt ajaloolist tausta, on nimegelane endine Puhja köster ja koolmeister, kes sündis 1674. aasta andresepäeval, õppis Tartus Forseliuse juures ja oli Puhjas ametis pastor Adrian Virginiuse (Vergini) ajal, nüüd aga elab sõjapaos Tartu eeslinnas. Hans on Märdi poeg, tema armastatu kannab nime Madli (vrd. köster Märdi Hansu naine Madli eespool). Tegevus toimub 1704. aastal, kui venelased Tartu vallutasid, ka oma kaebelaulu kirjutas romaani-Hans samal aastal.³⁴ Herbert Salu 1953. aastal ilmunud kirjanduslugu jääb Käsü Hansu isiku asjus väga napsõnaliseks, aga kaebelaul on dateeritud 1708. aastaga,³⁵ nõnda kui Hans seda ise oma värssides mainib: *Anno Tuhhat seitse Sadda päle Kattessa*. Ka Tuglase visandatud Käsü Hans käis koolis Forseliuse juures, aga Adrian Virginiust pole ta oma silmaga näinud. Hans olla sündinud 1670. aasta tuhkapäeval Ulilas Teilma külas, tema isa Käsü Peedo suri varakult ja poisi kasvas üles Soova möldrist onu Käsü Märt. Tuglase teoses selgitab Käsü Hans, et ka tema onupoja nimi oli Hans, „nõnda et meie hoopis segamini läksime“. Vanemas eas Hansu kohta kasutas Tuglas nime Lokkari-Hans, kelle poja nimi on Samuel.³⁶ Lokkari-Hans ongi tuletatud hilisema Puhja köstri Samuel Klockari (ametis 1734–1766; rts. *klockare*, sm. *lukkari* – köster) nimest. Ilukirjanduslikest katsetustest olgu mainitud veel Mart Kivastiku näidend „Käsü Hansu ajalootund“.³⁷ Käsü Hansu kaebelaulu käsitlemisest 1950.–1980. aastate kirjanduslugudes ja avaldamisest luuleantoloogiates on andnud ülevaate Maie Kalda,³⁸ kaebelaul on arvatud 101 eesti kirjandusteose ning saja luulehetke hulka,³⁹ ja lisa muudkui tuleb, nii et võib öelda – Käsü Hans on elavam kui eales pärast oma maise teekonna lõppu.

³⁰ A. Annist. Käsü Hans ja tema „ikulaul“, lk. 2498–2501, 127–129.

³¹ [A. Annist]. Tartu hävitus 240 aasta eest. – Eesti Sõna, 17.11.1944, nr. 217, lk. 6.

³² Eesti kirjanduse ajalugu. I kd. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim. A. Vinkel. Tallinn, 1965, lk. 173–177.

³³ S. Vahtra. Senitudmatu fakt Käsü Hansu eluloost. – Keel ja Kirjandus 1965, nr. 11, lk. 657–658. Vt. ka A. Raudsepp. Käsü Hans. – Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Koost. S. Vahtra. Tallinn, 1997, lk. 36–37. V. Abrams. Käsü Hans (1665?–1734?). Eluloolisi pidepunkte. – EEVA. Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu. <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=48> (30.11.2018).

³⁴ H. Salu. Surmatrummid ja pajupill. Ülestähendus Tartust Issanda aastal 1704. Lund, 1954; H. Salu. Surmatrummid ja pajupill. Ülestähendus Tartust Issanda aastal 1704. (Loomingu Raamatukogu 1993, nr. 33–36.) Tallinn, 1993. Vt. I. Velbaum. Herbert Salu kirjandusloo näitelava Rootsi-aegsete dekoratsioonide taustal. – Põhjasõda, Karl XII ja Laiuse. Toim. A. Saluäär. Jõgeva, 2002, lk. 148–161.

³⁵ H. Salu. Eesti vanem kirjandus. [Stockholm,] 1953, lk. 65–68.

³⁶ Vt. Fr. Tuglas. Käsü Hansu noorus. Katkeid Käsü Hansu kroonikast, lk. 103, 113; Fr. Tuglas. Katkeid Käsü Hansu kroonikast, lk. 169.

³⁷ M. Kivastik. Eesti asjad. Näidendid. Tartu, 2010, lk. 7–103; vt. ka lavastuse arvustust: M. Oidsalu. Välispidiseks tarvitamiseks. – Sirp, 30.07.2009.

³⁸ M. Kalda. Käsü Hansu pretsedent. – Keel ja Kirjandus 1992, nr. 8, lk. 472–474.

³⁹ R. Veidemann. 101 eesti kirjandusteost. Tallinn, 2011, lk. 16–17; Sada hetke eesti luules. Valinud, koostanud ja kommenteerinud R. Veidemann. [Tallinn], 2016, lk. 12–13.

Kolm kirja ja teised allikad

Siin avaldatud kirjad lisavad Käsu Hansu kui ajaloolise isiku palgele mõne uue joone, andes ühtlasi põhjust senised andmed ja oletused kriitiliselt üle vaadata. Peaaegu kõik dokumendid, millel tugineb varasemate uurijate interpretatsioon, on säilinud ja leitavad, aga leidub ka allikaid, mida pole selles kontekstis kasutatud.

Käsu Hansu sünnikodu on otsitud Teilma külast Puhja kihelkonnas Ulila mõisas. 1693. aastal kupjana mainitud Kässo Peetz'i nimi esineb juba 1684. aastal, kui mõisate reduktsiooni käigus maavaldused kaardistati ja Teilma külas pandi kirjeldusraamatusse kirja ¼-adramaalise talu peremees *Keßo Peetz*.⁴⁰ Tundub üsna usutav, et tema oligi Käsu Hansu isa, teised oletused vajaksid keerulisemat põhjendamist, iseäranis Märdi Hansu versioon. 1684. aasta kirjeldusraamatust leiame Ulila mõisa Härjanurme külast kolm Märdi-nimelist kohta (¼, ½ ja ¼ adramaad), mis on tekkinud arvatavasti suurtalu jagamise läbi, peremeesteks *Merti Matt*, *Merti Tohtz* ja *Merti Rein*.⁴¹ Ühes neist taludest oli arvatavasti sündinud Märdi Hans, kelle kohta 1717. aasta kirikuvisitatsiooni protokoll ütleb järgmist: köster *Marthy Hans* on siin olnud 7 aastat, pole andnud truudusvannet ega maksnud kautsjonit. Kreisikomissar on seepeale palunud protokollida, et ta on meelsasti nõus lubama Ulila pärustalupojast köstri koguduse heaks kirikule, kuid tingimusel, et köstri lapsed jäävad senise korra kohaselt mõisale. Puhja köstrid on olnud ühtaegu ka koolmeistrid, nagu ka praegune, kes oskab kirjutada, aga ei oska hästi saksa laule üles võtta. Nii kogudus kui ka pastor on köstriga rahul. Seniajani on tal olnud vaid väike arv koolilapsi. Palgaks saab köster külimitu vilja kihelkonnast (s. t. igast talust külimitu), koolivaeva (*SchulMühe*) eest on tal neljandik (adra)maad, väiksed aktsidentsid lisaks. Eespool mainitud kreisikomissar oli Ulila mõisahärra ja Liivimaa ülemkonsistoriumi assessor Andreas Lyske, kellest pole põhjust arvata, et ta oma talupoegi ja Puhja köstrit nii vähe tundis, et võis Märdi Hansu ja Käsu Hansu segi ajada. Liiaiti oli üks visiteerijatest J. H. Grotjan (*J. Grot Johan*), kes mõne aasta eest Käsu Hansu kaabelaulu ümber kirjutas, ning selgitusi jagasid talupoegadest võõrmündrid, teiste seas *Lillo Laur* Ulilast, ja kirikutalupoeg *Sytti Hans*, kes ometigi pidid teadma, kui kaua nende köster on ametis olnud.⁴²

21. septembril 1717 läbi viidud visitatsioon oli Puhjas esimene pärast 1695. aastat,⁴³ mistõttu mitut asja uuriti pikemas tagasivaates. Uus pastor Erik Candelin polnud selleks ajaks veel aastatki ametis olnud. Küsimusele, kuidas on kirikule hangitud armulauaveini, vastati, et veini ja oblaate on ostetud pihi- ehk kirjutuseraha (*Beicht Gelde oder Kirjotusse Rahhhah*, ka *Wihna Rahhhah*) eest, mille kohta on peetud arvestust kirikuraamatus. Kui see arveraamat oleks säilinud, võiks sealt arvatavasti leida ka sissekande kihelkonnast kogutud raha kohta, mille eest Käsu Hans kavatses Pärnust veini ja oblaate osta, nii nagu ta oma kirjas pastor Könik Köniksonile teada andis (III kiri). Visitatsiooniprotokollis mainitakse, et seesama pastorihärra (*Hr. Magister König*) on omaaegse raha viinud Tartusse, kust pastori leitnandist väimees, kelle nimi ei tulnud selgituste jagajatele meelde, on selle tagasi toonud. Nõnda kinnitasid vana köstriprova (*die alte Küsterin*) ning komissar Arent ja pastor Lechanderi (*Lecander*) abikaasa.⁴⁴ Pastor Laurentius Lechander kutsuti Puhja 1708. aastal (vt. tagapool), mainitud vana köstriprova oli arvatavasti Käsu Hansu lesk, vastasel korral jaganuks Hans ise selgitusi. Pastor Köniksoni väimees võiks olla leitnant Johan Nandelstädt,⁴⁵ keda Käsu Hans mainis 1706. aasta kirjas (*Naldenstatt*), soovitades pastoril leitnandile kirjutada, et see saadaks kirikuisanda talumehed ärapõletatud aedade taastamiseks metsast materjali välja vedama (III kiri).

⁴⁰ RA, EAA.308.6.283, l. 5 (Kirjeldusraamat, 1684).

⁴¹ Samas, l. 6.

⁴² RA, EAA.1262.1.35 (Puhja kirikuvisitatsiooni protokoll, 1717), l. 3–3p.

⁴³ 1695. a. visitatsiooniprotokoll pole teadaolevalt säilinud.

⁴⁴ RA, EAA.1262.1.35, l. 7–7 p.

⁴⁵ Vt. M. Laidre. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn, 2008, lk. 564.

1717. aastaks oli vana pastoraadihoone pea täielikult kõlbmatu ning kõstrimaja seisukord polnud parem. Mingi vihje võib visitatsiooniprotokollist leida ka mure kohta, mis ajendas Käsü Hansu professor Skraggele kirjutama. Pastor kaebas, et Kavilda mõis on 1715. aastal kirikumõisast kõstri sauna minema vedanud. Mõis on küll teise sauna asemele toonud, aga see oli nii vilets, et Kavilda mõisalt nõuti uue ehitamist. Juttu on ka ühest vaieldavast maatükist, mis on pastoraadilt ära võetud ja mida kreisifoogt on juba 30 aasta eest uurinud. Sytti Hans ja teised talupojad teadsid rääkida et vaidlusalune maatükk peaks kuuluma koolimaa külge, s. t. kõstrile.⁴⁶ Veerandadramaaline talukoht oli kuninga korraldusega ette nähtud igas Liivimaa kihelkonnas koolmeistripalgaks. Hansu kirjast Gabriel Skraggele 22. detsembrist 1702 (I kiri) selgub, et Puhja sai koolimaa professorihärra ajal⁴⁷ ning Hans tegi seal oma seemneviljaga esimese külvi. Hans tundis muret, et juhul kui ta täna-homme peaks ametist lahti saama, ei usu teda keegi ja ta jääb oma viljast ilma. Seepärast küsibki Hans professorilt kirjalikku tunnistust. Kirjast saame järeldada, et Hans oli Puhja koolmeister varem, kui senised andmed kinnitasid, sest Puhja oli professor Skragge prebend aastail 1694–1700. Skragge sai pastorina Puhjast lisisissetuleku, aga kogudusetöö tegid ära peamiselt kaplanid, kelleks neil aastail olid Zacharias Brenner (1694–1696) ja Olaus Levelin (1696–1700).⁴⁸ Niisiis oli Käsü Hans professor Skragge vana tuttav ning kõstrist abimees, mistõttu ta sõandas professorihärrat samas asjas 20. jaanuaril 1703 veel teist korda tülitada (II kiri). Kirjast selgub, et Hans on saanud professor Skraggelt vastuse (*ütte hä röömsa kostusse*), aga mitte soovitud atestaati, mistõttu ta tuletab professorile selle lubadust meelde ja saadab talle kirja toojaga meelega *ütz paar kannu*. Hans oleks tulnud ise hea meelega Tartusse, aga koguduses on parasjagu käimas katehiseerimine, s. t. katekismuse õpetamine ja eksamineerimine.

Käsü Hansu adressaadid

Gabriel Skragge (1660–1710) oli pärit Rootsist Hedemorast, tudeerinud Uppsalas ja Jenas, taasavatud Tartu ülikoolis sai temast 1690. aastal ida keelte ja kreeka keele professor ning 1698. aastal kolmas teoloogiaprofessor. Alates 1693. aastast oli ta konsistoriumi liige Tartus ja järgmisest aastast pastor Puhjas.⁴⁹ 1699. aastal kolis ülikool Pärnusse, mispeale võttis Puhjas pastori ameti üle Kõnik Kõnikson. 1700. aasta talvel algas Põhjasõda ning suvel Pärnut tabanud paanikahoos oli Skragge üks professoritest, kes linnast põgenes, mispeale Karl XII lasi ta ametist lahti. 1702. aasta märtsis taotles Skragge edutult professorikohta tagasi.⁵⁰ Mis asjaoludel ta 1702/03. aasta talvel Tartus viibis, ei ole meile teada, aga Käsü Hans oli asjaga kursis ning saatis oma kirjad sinna. 1705. aastal sai Skragge Saaremaa superintendendiks, muu hulgas koostas ta 1706. aastal Kuressaare eesti kooli õppekava, mille käsikiri (foto 1) kinnitab tema eesti keele oskust ja annab aimu, missugune võinuks välja näha tema vastuskiri Käsü Hansule.⁵¹ 1706. aastal määrati Skragge Liivimaa ülemsuperintendendiks asukohaga Pärnus,

⁴⁶ RA, EAA.1262.1.35, 5p.–6, 9p.

⁴⁷ Liivimaa 1693. aasta sinodil (RA, EAA.278.1.X:1, l. 28 p.–29 p.) Puhja kohta kaebusi polnud, millest võiks järeldada, et seal olid nii koolimaja kui ka koolimaa olemas, aga ilmselt asi siiski nii ei olnud. Näiteks Kambja kohta on märgitud, et seal pole ei kooli ega koolimaad. Hilisemate teadete järgi peeti Puhjas kooli kõstrimajas.

⁴⁸ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von P. Baerent, hrsg. von M. Ottow, W. Lenz. Köln, Wien, 1977, lk. 99, 185 (nr. 212), 319 (nr. 1060).

⁴⁹ Samas, lk. 431–432 (nr. 1762); A. Isberg. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. Uppsala, 1968, lk. 234.

⁵⁰ Tartu ülikooli ajalugu I, 1632–1798. Koost. H. Piirimäe. Tallinn, 1982, lk. 132–134. A. Buchholtz. Verzeichniss sämtlicher Professoren der ehemaligen Universitäten zu Dorpat und Pernau und der academischen Beamten. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands. Bd. 7. Riga, 1853, lk. 159–273, siin lk. 184–185.

⁵¹ LVVA.233.1.839 (Liivimaa ülemkonsistorium, varia 1706–1707), l. 171–173. Publitseeritud: M. Lepik. Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a. – Ajalooline Ajakiri 1929, nr. 4, lk. 236–239.

kus ta oli ametikohajärgselt ka ülikooli prokantsler. Käsü Hansu erakiri sattus konsistooriumi arhiivi arvatavasti koos muude Gabriel Skragge paberitega.

Käsü Hansu teine adressaat Kõnik Kõnikson (1666–1708?) oli sündinud Rootsis Härnösandis, õppis Uppsala ja Tartu ülikoolis, 1693. aastal väitles ta end professor Gabriel Skragge eesistumisel magistriks. Enne Puhja pastoriks kutsumist 1700. aastal oli ta Tartus ametis linnakooli rektorina (1697) ja Maarja kiriku rootsi koguduse abipastorina (1699). Tudengipõlves oli ta ära õppinud nii saksa kui ka eesti keele.⁵² Puhja päevilt on teada tema osalemine eespool mainitud 1703. aasta vastuhakus, milles lõi kaasa ka köster Käsü Hans. Hansu kiri 14. veebruarist 1706 on saadetud pastorile Pärnusse (III kiri). Hans alustab sõjauudistega, mis kõlavad julgustavalt – vaenlast enam väga ei kardeta ja käivad kuuldused, et venelaste ülemused on Tartust lahkumas.⁵³ Hirnu kahane-

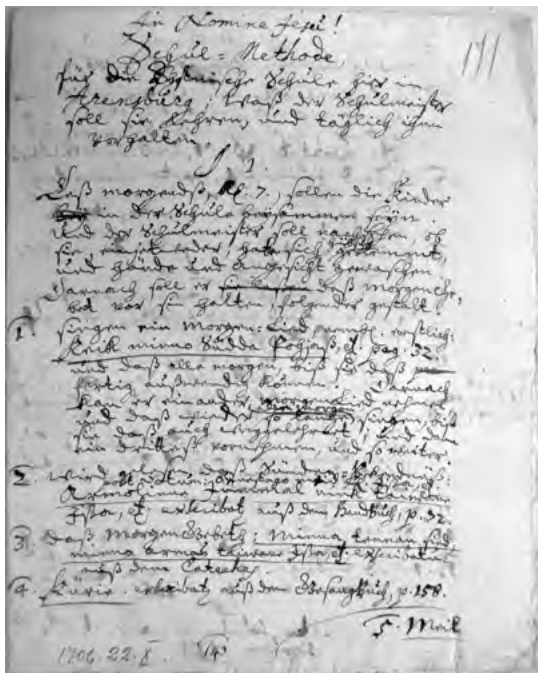

Foto 1. G. Skragge koostatud Kuressaare eesti kooli õppekava. LVVA.233.1.839, l. 171

misest annab tunnistust ka sellise kirja saatmise fakt ise. 30. septembril 1704 olid venelased vahistanud endise Puhja ja tollase Otepää pastori Adrian Virginiuse, süüdistades teda vaenlasega kirjavahetuse pidamises. See oli Hansule kahtlemata teada, sest 1706. aasta talvel hoiti Virginiust endiselt vangikongis, tema hukkamine pea maharaiumise läbi toimus küll mõni kuu hiljem. Virginiuse kaassüüdlasena hukati Otepää köster Jacob Erdmann.⁵⁴

Sõjapakku läinud Kõniksonist on Tuglas teinud argpüks,⁵⁵ kuigi pastori käitumises polnud midagi erandlikku. Paljud kirikud ja pastoraadid olid maha põletatud, 1706. aasta alguses koostatud Tartumaa pastorite nimekirjast selgub, et 29-st teenis veel vaid viis oma koguduse juures, ülejäänud olid sõjapaos, läinud sõjaväepastoriteks, Venemaale viidud, vangis või surnud.⁵⁶ Käsü Hans andis Kõniksonile teada, et Äksi pastor Bernhard Johann Oldekop⁵⁷ on tahtnud tulla Puhja rahvale armulauda jagama, aga veini ja oblaatide puudusel ei saanud see sündida. Hans on nüüd rahvaga nõu pidanud ja raha kogunud, et koos ühe võormundriga Pärnust veini

⁵² Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk. 299 (nr. 941); Y. Kotivuori. Ylioppilasmatrikkeli 1640_1852. Verkkojulkaisu 2005 (<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkiloko.php?id=U436,24.09.2018>); G. von Rauch. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Essen, 1943, lk. 117; Tartu ülikooli ajalugu I, lk. 104, 241, 258. Vrd. Fr. Tuglas. Käsü Hansu noorus. Katkeid Käsü Hansu kroonikast, lk. 115: „Aga jutluse pidamine oli temale [Kõnik Kõniksonile] üks raske asi ja maa keelega ei saanud tema ealeski hakkama.“

⁵³ Vt. lähemalt A. Annist. Käsü Hans ja tema „ikulaul“, lk. 125–126.

⁵⁴ M. Laidre. Dorpat 1558–1708, lk. 633–637.

⁵⁵ „Ja kui mina päris õiglane olen, siis ütlen ka, et mina teist nii arga ja armetut õpetud meest ep ole näinud, kui oli tema,“ ütleb Tuglas Käsü Hansu suu läbi. Vt. Fr. Tuglas. Käsü Hansu noorus. Katkeid Käsü Hansu kroonikast, lk. 115.

⁵⁶ Fr. Bienemann. Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lk. 64–69; nimekiri on Pärnus dateeritud 23.01.1706, LVVA.233.1.839, l. 16–17.

⁵⁷ Viidatud 1706. a. nimekirjas on märgitud, et Oldekop viidi Tallinnasse vangi, aga ilmselt oli ta ajutiselt tagasi saanud. Tema kohta vt. Fr. Bienemann. Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lk. 72–75.

Foto 2. K. Kōniksoni kiri Pärnu raele. RA, EAA.1000.1.4393, l. 8

Angelegenheiten) Tartumaale ja käskis kaaskirjas mõisatel talle abi ja küüti pakkuda.⁶¹ Pole võimalu, et nii sattus Kōnikson veel korraks Puhja. 1706. aasta sügisel sai temast ülikooli kabelit kasutanud rootsi koguduse adjunkt palgaga 30 riigitaalrit aastas. Oletatavasti 1708. aasta kevadel on Kōnikson surnud – 9. aprillil arvas senat, et tema suure rootsi piibli võiks anda tasuta ülikooli raamatukogule.⁶² 15. aprillil 1708 saabus Liivimaa konsistooriumi palvekiri, mille on lasknud koostada Kōnik Kōniksoni lesk Helene Dunkan. Lesk kurdab, et Pärnus on ta võõras ja kahjuks ei saa ta kasutada lese aastat Puhjas, mis muidu oleks taganud surnud pastori abikaasale sissetuleku. Lese arvates oleks Puhjas tema õigustatud sissetulek 200 riigitaalrit, aga nüüd saab selle Laurentius Lechander, kelle kuningas on määranud uueks pastoriks. Konsistooriumi abil tahaks lesk saada uuel pastorilt hüvitust 50 riigitaalrit.⁶³ Lechanderit ootas aga peagi hoopis vangipõli Venemaal.⁶⁴ Pole välistatud, et Kāsu Hans jagas tema saatust.

⁵⁸ Varem toodi veini ja oblaate Tartust. Ühel juhuslikult säilinud kvitungil 4. XI 1697 (LVVA.233.1.836, l. 549) on kirjas, et professor Gabriel Skragge on maksnud Puhja koguduse tarvis 12 toobi kirikuveini eest 3 riigitaalrit ja 64 hõbedööri. Teise käekirjaga on kvitungile lisatud märkus, et selle 3 riigitaalrit on maksnud kirikule Karmi Laur trahviks abielueelse vahekorra (*lönskelägere*) eest.

⁵⁹ RA, EAA.1000.1.4393, l. 8.

⁶⁰ LVVA.233.1.839, l. 43. Kvitungile on hiljem lisatud kirje, et arve on õnneks (*zu dank*) makstud. Pastor on ostnud 22 korral Prantsuse, Hispaania, Hochlandi ja Allandi veini, reinveini ja kirikuveini, aga paar korda ka põletatud viina.

⁶¹ LVVA.233.1.839, l. 34.

⁶² G. von Rauch. Die Universität Dorpat, lk. 245.

⁶³ LVVA.233.4.840, l. 111–111p.

⁶⁴ Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918, lk. 315 (nr. 1033).

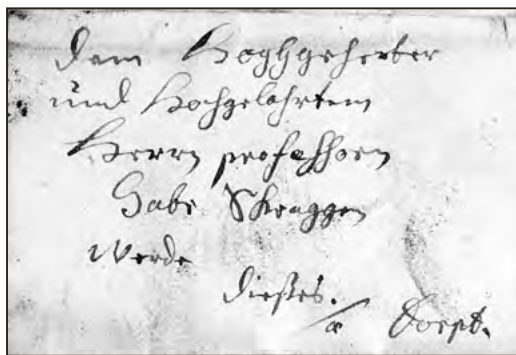
ja armulaualeiba tuua.⁵⁸ Ta loodab, et ajad pööravad paremaks, nii et ka pastor võiks koos nendega Puhja tagasi tulla.

Mida, millal või kas üldse pastor Kōnikson Hansule vastas, pole teada. Mingil põhjusel jõudis Hansu kiri ometigi konsistooriumi arhiivi. Kōniksonist oli saanud Pärnus sõjaväevaimulik. 9. veebruaril 1706 saabus temalt Pärnu raele kiri (foto 2), milles ta kurdab, et pidi barbaarset vaenlast eest Puhja kihelkonnast põgenema ja on nüüd kuningliku suurtükiväe pastor. Paraku pole ta oma truu teenistuse eest aasta jooksul riigitaalritki palka saanud ega ole tal ka tasuta korterit, erinevalt teistest rügemendipreestritest. Mees on võlgades ja tema pere hädas, mistõttu ta küsib raelt kas tasuta korterit või üüriraha.⁵⁹ Veinipuudust aga Pärnus ei tuntud. Kōnik Kōnikson ostis veini kaupmees Wilhelm Siewersilt raamatu peale: 23. mail 1706 oli poes üles kirjutatud summa kasvanud 14 karoliinini, üle poole sellest võlgu.⁶⁰

20. veebruaril 1706 saatis asehaldur Gustav Adolf Strömfeldt magister Kōniksoni mingi ülesandega (*in gewissen*

Käsu Hans ja kirjutamise kunst

Kui seni on saadud Käsu Hansu kui kirjamehe oskuste, keelekasutuse, sõnavara, kirjaviisi, õigekirja jm. üle otsustada üksnes kaebelaulu ära kirjade ning ühe trükis avaldatud kirja põhjal, siis kolm originaalkirja pakuvad võimalust mitte üksnes süvendada teadmisi Käsu Hansu kohta, vaid ka uurida vanimaid eesti emakeeles paberile pandud kirju üheskoos ja avaramas kontekstis. Siin tuleb küll piirduda üksnes mõne uurimisperspektiivi visandamisega. Kirja kirjutamist ümbritseb alati ajastule iseloomulik retooriline ja epistolaarkultuuriline reeglistik, õpetus ning praktika, mis peab lähtuma headest tavadest ja viisakusreeglitest, sobituma ühiskondlike hierarhiatega ning sõltub lõpuks ka kirjutusvahenditest ja postioludest.⁶⁵ Käsu Hansu kirjade argine sisu, korralik vormistus ja väljakujunenud käekiri ei jäta kahtlust, et tegemist oli vilunud kirjutajaga, kelle jaoks kirjalike sõnumite saatmine oli tavaline asi ja sujuv suhtlemisviis. Hans tundis põhijoontes kirjajkirjutamise kunsti, mida õpetasid juba keskaegsed käsiraamatud (*ars dictaminis, ars dictandi*) ja mis varauusajal trükitud õpperaamatute vahendusel üha laiemalt levis (*ars epistolica, ars epistolandi*).⁶⁶ Hansu kirjad algavad viisakusvormelite ja tiitlitega ehk *salutatio*'ga, mida ta osavalt varieerib, esitavad seejärel asjaloo (*narratio*) ja taotluse või ettepaneku (*petitio*) ning lõpevad kokkuvõtivate viisakusavaldustega (*conclusio*), millega taotletakse veel kord adressaadi heasoovlikkust (*captatio benevolentiae*). Viimatimainitud retooriline figuur esitati klassikalises kirjas pärast tervitust, aga kuna Hans kirjutab vanadele tuttavatele, asus ta keerutamata asja juurde. Küll aga tervitab ta professorit ladina keeles: *Salutem!* (II kiri). Kirjade aadressid ja dateeringud on saksakeelsed (Dörpt *pro* Tarto, Pernau *pro* Pernu), tekstis on lühendeid (Hr M, Jan., febr, Decembr, Ao., p.s., s.p. [*sic!*]), kahe kirja lõpust leiame postskriptumi. Kui otsustada aadresside põhjal (fotod 3 ja 4), siis võib märgata, et Hansu saksa õigekiri on 1706. aastal võrreldes varasemaga paranenud. Sellisel tasemel kirjajkirjutamist õpetati 17. sajandil nn. saksa koolis ja triviaalkoolis, mille grammatikaõpikute üheks osaks olid lihtsamad eluks vajalikud kirjajkirjutused. Hans sai algteadmised arvatavasti kelleltki mentorilt, hiljem aga lihvis oskusi

Fotod 3 ja 4. Käsu Hansu I (ülal) ja III (all) kirja aadressid.

⁶⁵ Sissejuhatuseks teemasse vt. K. Viiding. Humanistlik epistolaarkultuur Eesti- ja Liivimaal. Tallinna literaatide kirjad Meibomide kirjajkollektsioonis. – Konfessioon ja kirjajakultuur. Toim. P. Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15). Tallinn, 2016, lk. 118–127. Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von A. Dutu, E. Horsch, N. Oellers. Essen, 1989; Letter Writing as a Social Practice. Ed. by D. Barton, N. Hall. Amsterdam, Philadelphia, 1999; A Short History of Writing Instruction: From Ancient Greece to Contemporary America. Third Edition. Ed. by James J. Murphy. New York, 2012.

⁶⁶ Vt. M. Camargo. *Ars Dictaminis*. – Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age. Ed. by Th. Enos. New York, 1996, lk. 36–38; E. J. Polak. Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters: A Census of Manuscripts Found in Part of Europe. The Works on Letter Writing from the Eleventh through the Seventeenth Century Found in Albania, Austria, Bulgaria, France, Germany, and Italy. Leiden, Boston, 2015.

Foto 5. Käsü Hansu pitser (II kiri).

juba matkides ja kirjavastustest õppides. Kirjad voltis ta viisipäraselt kokku ja sulges kirjalakiga, millele vajutas isikliku sõrmusega pitseri. Hansu pitseri kujutis ja tähendus vajavad selgitamist, asjatundmatul vaatlusel võiks sellel näha Püha Jürit mõõgaga ja lohet (foto 5). Sellisel tasemel kirjakirjutamist õpetati 17. sajandil nn. saksa koolis ja triviaalkoolis, mille grammatikaõpikute üheks osaks olid lihtsamad eluks vajalikud kirjanäidised. Kuidas Hansust kirjamees kujunes, võime vaid oletada. Tõenäoliselt sai ta algteadmised kelleltki pädevalt mentorilt, hiljem aga lihvis oskusi juba matkides ja kirjavastustest õppides.

Hansu käekiri on selgesti loetav ja üsna ühtlane, kirjaread sirged ning laotatud paberile heas proportsioonis. Kolme aastaga, mis lahutab varasemaid kirju hilisematest, pole käekiri eriti muutunud. See käekiri kinnitab, et mõne aasta tagused kaalutlused küsimuses, kas Käsü Hans võinuks olla nn. Virginiuste piiblitõlke ümberkirjutaja, osutusid õigeks.⁶⁷ Käekirjad on erinevad. Vastuse leiavad ka küsimused, mis kerkisid Aino Valmetil Käsü Hansu keelekasutust uurides. Valmet jõudis järeldusele, et kaebelaulu tekst, millest on säilinud üksnes ärakirjad, oli algselt kirja pandud Forseliuse-Hornungi kirjaväis gooti kirjas, erandiks mõni nimi ja ladinakeelne *Anno*. Oletuseks andis alust Hansu omakäeline kiri (loe: selle trükitud frakturkirjas versioon), mis „annab kirjutaja kavatsusi kirjutusviisi ja keele poolest edasi täpsemalt kui võib-olla korduvalt ümber kirjutatud kaebelaulu tekst Jaani kiriku meetrikaraamatus“.⁶⁸ Valmeti põhiseisukohad kordavad Villem Reimani tähelepanekuid.⁶⁹ Tuleb siiski mõõnda, et sel ajajärgul kasutati eestikeelse teksti kirjutamisel enamasti ladina tähti või ladinailmelist gooti segakirja, nii nagu seda tegi ka Käsü Hans. Ladina laenud ja muud võõrsõnad märgiti saksakeelses tekstis ladina kirjas, ja nii kirjutas ka Hans püüdlukult *Magister, Catecheserimä, Wina, Obladit, leutnant* jne. Sama eeskuju järgivad siinsed ärakirjad, kuigi originaali segakirja tõttu pole sageli võimalik eristada, kas tegemist on gooti või pigem ladina kirjas sõnaga. Ebajärjekindel on ka Hansu suur-täheortograafia, mis küll üldjoontes järgib saksa reeglit, aga alati ei luba käekiri teha suur- ja väiketähel vahet. Forseliuse aabitsas, millest Hans arvatavasti lugema õppis ja hiljem ise koolis õpetas, kasutati versaalide asemel suurema kirjakraadiga väiketähti. Silbitatud tekstiga Forseliuse aabitsast paistab pärinevat ka Hansu sõnade poolitamise oskus.⁷⁰ Kirjeldatud eritlemiskuste tõttu lahkneb kolmanda kirja ärakiri siin mõnevõrra varasemast Reimani versioonist. Lühendid on ärakirjades lahti kirjutatud, püüdes järgida Hansu ortograafiat.

Tänapäeval kasutatav Käsü Hansu nimekuju on kirjakeelne variant pastor Grotjani ärakirjast: *A[nn]o 1708. machte einer Käßo Hanß, Küster zu Kawelecht od[er] Pohja Kirch folgendes Klag-Lied über die Verstörung der Stadt Dörpt* (Aastal 1708 tegi Käsü Hans, Kavilda ehk Puhja kiriku köster, järgmise kaebelaulu Tartu linna hävitamise kohta). Kirjadest selgub, kuidas Hans ise ennast esitleb ja enesenimetust varieerib: *Se awwolikko herr profesri allandik kerko teender köster kässo hantz* (I kiri); *Se Auwolikko H[err] prof[es]ri Sönnä wötlik, nink allaheitlik diender ni kawwa kui minno kutsutaß. Kässo Hantz Kawelechte köster* (II kiri); *H[er]r M[agistri]. hä tahtja n[ink]. ussutaw orri H. Kes* (III kiri). Viimases näites kohtub paradoksaalsel moel „ustav ori“⁷¹

⁶⁷ Vt. A. Kilgi, I. Käsi, A. Põldvee, H. Reila, K. Ross, K. Tafenau. Mis juhtus Puhja kiriklas? Ühe vana tõlke algust otsides. – Keel ja Kirjandus 2014, nr. 7, lk. 525–539, siin lk. 533.

⁶⁸ A. Valmet. Käsü Hansu kaebelaul ja selle keelekasutus, lk. 161–162.

⁶⁹ V. Reiman. Eesti kirjanduse hommikul, lk. 194–195.

⁷⁰ Vt. A. Põldvee. Viis aabitsat ja Forseliuse õppeviis. – Lugemise kunst. Toim. P. Lotman (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 13). Tallinn, 2011, lk. 60–122, siin lk. 94–98.

⁷¹ Siin langeb varausajal tavaline kirjutaja andlik epiteet (vrd. ld. *servitor*) kokku sotsiaalse staatusega. Väljendit „mõlemad orjad (*Slaven*)“ kasutas B. G. Forselius kirjas piiskop J. H. Gerthile, kui ta meenutas ▶

vaba mehe nimega, s. t. perekonnanimeks muutunud talunimega, millele viitas juba Reiman. Hansu kirjade kujundlikest baroksetest figuuridest võiks koguni aimata poeedi luulelendu, iga tahes on tegemist sõnaosava ja stiiliteadliku kirjutajaga. August Annisti hinnangul ületas Hansu väljendus- ja kirjutamisoskus „nüüdisaegsegi vanema külaelaniku haridustaseme“⁷², mistõttu tuleb oletada, et Hans oli saanud teatud määral ka süstemaatilist kooliharidust, tõenäoliselt Tartus Bengt Gottfried Forseliuse juures, nagu arvas juba Reiman. Annist sõandas Käsus Hansu nimetada koguni Puhja Nestoriks, tõstes esile tema kaebelaulu eepilist hoogu, ajaloolist töepärasust ja keele lihtsat talupoeglikku ilmekust, milles avaldub harras kaasaelamine oma isamaa ja rahva saatusega ning kostab nende esiisade mure, vimma, lootuse ja sõjakannatuste hääl, „kelle ohkamised maeti koos nendega“⁷³.

Oletused, järeldused ja uurimisvõimalused

Üle vaadatud allikad ja lisandunud faktid lubavad teha Käsus Hansu isiku ja elukäigu kohta senisest mõnevõrra kindlamaid oletusi. Haridust, mis vaatab vastu Hansu kirjalikust pärandist, on kõige lihtsam ja loogilisem seletada õppimisega nn. Forseliuse seminaris, mis tegutses aastail 1684–1686, algul Tartu lähedal Piiskopi mõisas ja teisel talvel eeslinnas. Selle kooli õpilased olid pärit peamiselt Tartu distriktist, s. t. kahest praostkonnast mõlemalt poolt Emajõe. Tublimad neist õppisid Forseliuse ja kahe eestlasest abiõpetaja käe all kaks talve ning saadeti seejärel koolmeistrina kihelkondadesse, kus nii mõnestki sai peatselt ka köster.⁷⁴ Varasemat oletust, et Hans kuulus nende noorte koolmeistrite sekka, tuleb võtta tõsiselt, nii nagu samast seosest tuletatud Hansu sünniaega 1670. aasta paiku. Sarnase taustaga koolmeister Bengt Adamson ehk Uustalu Bengt, üks kahest abiõpetajast Tartus, kes õpetas arvatavasti ka Käsus Hansu, saadeti 1686. aasta sügisel koolmeistriks Sangastesse, ja järgmise aasta kevadel on tema kohta mainitud, et poiss on „vaevalt üle 15 aasta vana“.⁷⁵ 1683. aasta visitatsioonil öeldi Puhja köstri kohta, et ta võib küll armulauaveini ja oblaate tuua, aga muidu ei kölba kuhugi. 1684. aastal oli Puhja köstriks Andrese-nimeline ilma maata mees Kavilda mõisa Völlinge külast.⁷⁶ Versioon, et Teilma küla Käsus talust pärit noormees sai pärast Tartus õppimist 1686. aasta sügisel kodukiriku juures koolmeistriks ja mingi aja pärast ka uueks köstriks, on usutavam kui mis tahes muu. Kaks koolitalve Forseliuse juures aitaks seletada ka Hansu head Tartu tundmist ja hingelist sidet linnaga, kus oli tema *alma mater*, kui nii võib öelda.

Selline seletus viib Hansu kokku Adrian Virginiusega (1663–1706), kes sai Puhja kirikuõpetajaks 1686. aastal, mil ta oli Riias lõpetanud Wastse Testamendi redigeerimise. Virginiuse teeneid eesti kirjasõna edendamisel pole siin võimalik üle korrata, aga olgu mainitud, et temast sai üks Forseliuse lähemaid mõttekaaslasi ning kaasvõitlejaid keele- ja koolitöös. Forselius oli arvatavasti tema koolivend Tallinna gümnaasiumi päevilt. Puhjas oli Virginiusel üks esimesi asju avada hea kool, et ta ei peaks end ise talulaste õpetamisega siduma. Kooli kutsuti katekismusetunde kuulama ka vanu ja täiskasvanuid, kes piisavalt hästi jumalasõna ei tundnud.⁷⁷

► kahe eesti koolipoisi esitlemist Rootsi kuningale 1686. a. Vt. G. Wieselgren. B. G. Forselius, lk. 96.
⁷² Tänapäeval oleks Annist võib-olla laiendanud oma hinnangut ka noorematele linnaelanikele, kes saavad oma elupäevi mööda sotsiaalmeedias.

⁷³ A. Annist. Käsus Hans ja tema „ikulaul“, lk. 126–127, 148–149.

⁷⁴ Vt. A. Põldvee. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. Koost. E. Küng (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8). Tartu, 2002, lk. 81–155.

⁷⁵ A. Põldvee. Lisandusi koolmeister Bengt Adamsoni eluloole. – Haridus 2010, nr. 2, lk. 41–45, siin lk. 42–43.

⁷⁶ P. Põld. Eesti kooli ajalugu. Redigeerinud H. Kruus. Tartu, 1933, lk. 33; RA, EAA.308.6.373, l. 15, (Rannu ja Puhja piirkondade mõisate maade kirjeldus, 1684). Kogu Tartumaa 21 köstrist oskas 1680. ja 1683. aasta andmeil lugeda 18, aga kirjutada vaid kaheksa. Vt. Eesti kooli ajalugu. 1. kd. 13. sajandist 1860. aastateni. Toim. E. Laul. Tallinn, 1989, lk. 153.

⁷⁷ LVVA 214.6.144a/12, l. 320–340 (*Curriculum Vitae Adriani Verginii*), siin l. 330. Autor tänab Kai Tafenaud, kes dokumendi leidis ja andis ära kirja lahkelt kasutada.

Nüüd võib ette kujutada noort Käsü Hansu Puhja koolis habemikke õpetamas, samamoodi käis asi Bengt Adamsoni juhatusel Sangastes. 1687/1688. aasta talvel õppis Puhja koolis 48 poissi ja mõni tüdruk. Ühe Forseliuse juures õppinud Puhja poisi saatis Virginius 1687. aastal koolmeistriks Kärstna ja teise Hummuli mõisa.⁷⁸ 1687. aasta novembris saabus Puhja Johann Hornung, Forseliuse õepoeg ja Virginiuse õpingukaaslane Kieli ülikoolis,⁷⁹ et majaperemehe juures Uus Testament tallinna ehk põhjaeesti keelde tõlkida. Virginius töötas samal ajal koos isaga Vana Testamendi tõlke kallal ning pidi 1691. aasta algul tõlke lõpetamise ja tartukeelsete raamatute asjus ülemsuperintendent Johann Fischeri kutsel rohkem kui aastaks Riiga kolima. Puhjas asendas teda sel ajal Salomo Heinrich Vestring (1663–1749), Virginiuse koolivend Riia lütseumist, järgmine teenekas keeleteadlane, kelle tähtsaimaks tööks võib pidada käsikirjalist eesti-saksa sõnaraamatut.⁸⁰ 1694. aastal läks Virginius pastoriks Otepäele ja Puhja kirik anti prebendina professor Skraggele. Tema ajal sai Hans lõpuks palgaks ette nähtud koolimaa ja külvas seal oma esimese külvi, millest oli eespool juttu, nii nagu ka järgmisest pastorist Kõnik Kõniksonist.⁸¹ Esinduslikumat galeriid Rootsi aja lõpu estofiilsetest haritlastest, kellelt üks teadmishimuline ja andekas noor koolmeister võinuks õppida, aga ka oma emakeele asjus nõu anda, on raske ette kujutada.

Kripeldama jääb siiski üks seik, millele osutas juba Heinrich Prants.⁸² Miks ei maini Hans kaebelaulus Adrian Virginiuse ja oma Otepää kõstrist kolleegi hukkamist? Miks jäi kasutamata riim: *Vergin ja Tarto Liin*? Kas uued õudused varjutasid selle kogu Liivimaal ja kaugemalgi meeli muserdanud sündmuse? 1708. aasta talvel toimus küüditamine ning kevadel jagasid Virginiuse saatust Tartu raehärra Abraham Moresin ja aktsiisiinspektor Claus Kropp, kellest Hans kirjutab: *Tartu Radi Lüllli pand, Ißand Krop ja Moresin. Oh! ma waene Tarto-Liin*.⁸³ Juulis algas Tartu hävitamine...⁸⁴

Kui värskendatud teadmiste pinnalt kirjutada Käsü Hansu nime tahta tema oletatavad eluaastad, siis võiksid need olla u. 1670–1709, kui ta elupäevad ikka lõppesid kodumaal. Märdi Hans, kes sai 1710. aasta paiku Puhja kõstriks ning kellest põlvneb Klockkarite suguvõsa, täiendab esimeste haritud eestlaste mitte just pikka rida ja väärrib põhjalikumalt uurimist. Tubli tüki eeltööd selleks tegi Bienemann ära, aga allikad võimaldavad enamat.

Käsü Hansu kirjad lubavad üsna kindlalt väita, et ka tema kaebelaul oli algupäraselt oma käega kirjutatud. Mitte saksa pastori üles tähendatud suusõnaline rahvaluule, kuigi see ka rahvasuus levis ja säilis. Grotjan ju ei täpsusta oma ärakirja saatelauses, kuidas Käsü Hans selle kaebelaulu tegi (*machte*). Kui erakordseks tuleks ajastu kontekstis pidada tõsiasja, et Käsü Hans kirjutab kirju ja luuletas? Esimeseks lätlasest luuletajaks ja esimeseks trükis avaldatud läti autoriks peetav Elkaleju Indriķis (ka Neredzīgais (e. k. Pime) Indriķis, 1783–1828) oli pime, tema värsid pani kirja ja avaldas pastor Karl Gotthard Elverfeld 1806. aastal, misjärel Indrikut on nimetatud koguni „läti Homerooseks“.⁸⁵ Rootsiaegse Liivimaa läti poolelt Käsü Hansule kui talupojast kirjamehele paralleeli ei leidu, Johann Reuter (Jānis Reiters), Riia käsitöölise poeg, kes õppis Tartu ülikoolis ja kellest sai kirikuõpetaja, oli saksa kultuuritaustaga. Soome kontekst on teine.⁸⁶ Puhja kõstrit võiks mingil määral võrrelda Lapimaa vaimuliku Olaus Sirmaga

⁷⁸ G. Wieselgren. B. G. Forselius, lk. 120.

⁷⁹ V. Helk. Lisaandmeid perekond Hornungi kohta. – Tulimuld 1992, nr. 1, lk. 51–53.

⁸⁰ S. H. Vestring. Lexicon estonico germanicum = Eesti-saksa sõnaraamat. Toim. ja eessõna E. Kaldjärv. Tartu, 1998.

⁸¹ Puhja vaimulike kohta kogus esimesena teated kokku E. P. Körber: RA, EAA.1262.1.50 (KirchenNachrichten gesammelt von E. P. K., 1836), Käsü Hansu aegsetest pastoritest: l. 4–6.

⁸² H. Prants. „Tarto liina ikulaulu“ teisend, lk. 599.

⁸³ Käsü Hansu kaebelaul. – Akadeemia 1993, nr. 1, lk. 150–157, siin lk. 156.

⁸⁴ M. Laidre. Dorpat 1558–1708, lk. 645–646, 662–667.

⁸⁵ L. Bērziņš. Neredzīgais Indriķis un viņa dziesmas. [Istlasinga], 1979; P. Daija. Literary history and popular enlightenment in Latvian culture. Newcastle, 2017, lk. 54.

⁸⁶ Vt. Agricolaan aika. Toim. K. Häkkinen, T. Vaittinen. Helsinki, 2007; Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta (vuosilta 1548–1809). Julkaissut K. Grotenfelt. Helsinki, 1912.

(u. 1655–1719). Sirmast sai 1672. aastal Uppsala ülikooli tudeng, üks vähestest saami tudengitest sel sajandil, ja 1675. aastal kaplan Enontekiö (põhjasaami Eanodat) kirikus. Kaks tema kirja pandud joigu avaldas Uppsala professor Johannes Schefferus oma „Lapponias“ (1673), mille lai rahvusvaheline levik viis ka Sirma nime püsivalt maailmakirjandusse. Sirma tõlkis kemisaami keelde Johannes Gezeliuse katekismuse, aga see jäi käsikirja.⁸⁷ Tartu ülikoolis ei õppinud Rootsi ajal ühtki eestlast ega ole teada ka ühtki eesti päritolu vaimulikku sellest ajast.

Küsimus kirjutavast eestlasest ja eestikeelsest epistolaarkultuurist alles ootab uurimist.⁸⁸ Üksikuid varasemaid teateid ja oletusi haritud eestlastest võib leida juba 16. sajandist, nii reformatsiooni kui ka vastureformatsiooni kontekstis, aga mingit sidusamat pilti need ei paku. Adrian Virginiuski on 1691. aastal meenutanud üht Tartu kandi vana talupoega, kes oli munkade (arvatavasti jesuiitide) juures ladina keele ära õppinud, kuid seegi jääb üksiksei-gaks.⁸⁹ Käsu Hansu aja eestikeelsetest kirjadest on seni teada vaid Rõuge köstri Jüri palvekiri piiskopile, s. t. Liivimaa ülemsuperintendentile 1698. aastast, millel on mitmeid Hansu kir-jadega sarnaseid jooni.⁹⁰ Ei saa välistada, et üheskoos Tartus koolmeistriks õppinud mehed hiljem köstritena kirjalikke teateid vahetasid, aga jäägu näiteks Käsu Hansu ja Ignatsi Jaagu kirjavahetus pelgaks oletuseks, mille kallal kirjanikud võiksid sulge proovida. Sama õigusta-tud on ka küsimus, kas säilinud kaebelaul oli Hansu ainus luuletus. Kas ilma harjutamata on võimalik sellist teost luua? Kas ja millest ta võis veel kirjutada?

Siin avaldatud originaalkujul kirjad pakuvad võimalust kriitiliselt üle vaadata senised Käsu Hansu keekekasutuse käsitlused. Hansu kirjade sõnavara abil saab täpsustada ja ühtlustada tema kaebelaulu ümberkirjutuse ortograafiat ning nelja allika põhjal on võimalik koostada Käsu Hansu keekekorpuse kõigi sellest tulenevate uurimisevõimalustega. Sellise keekekorpuse teeb väikesele mahule vaatamata iseäranis huvipakkuvaks asjaolu, et erinevalt peamiselt saksa pastorite kirja pandud vanema eesti kirjakeele näidetest sisaldaks see emakeelse eest-lase keeleainest, millest üks osa sündis „talupoegliku ilmekusega“ luules, teine aga argises kirjasuhtluses, mitte nn. kirikukeeles.⁹¹ Aga juba praegu võib väita, et Käsu Hansu kirjadel on ka oluline sotsiolingvistiline tähendus, kuna neis sai emakeelne eesti keel uue, kirjaliku registri ning muutus horisontaalse kommunikatsiooni vahendiks.⁹² Varem kasutati kirjutatud eesti keelt vaimulike tekstide ja võimude korralduste ettelugemiseks, mis toimus mõlemal juhul enamasti ülalt – kantslist – alla, lisaks kirikulaulud ja veidike juhuluulet, vandetekstid õigusemõistmisel ning sõjaväeteenistuses, mis kõik olid tõkelise iseloomuga või võõrkeele pinnalt võrsunud. August Annist on nimetanud Käsu Hansu aega eesti külaharitlaskonna varaseimaks tekkimisaajaks ning tema „nutulaulu“ eesti rahva südamest kasvanud truudusaval-duseks kuningale ja mälestusmärgiks rahvasõbralikule hariduspoliitikale.⁹³ Käsu Hansu kirjad ennustasid uut olukorda, millele sillutas teed Rootsi riigi provintsipoliitika kiriku, hariduse ja halduse vallas, aga millele Põhjasõda raske hoobi või tagasikäigu andis.

⁸⁷ R. Kjellström, G. Ternhaf, H. Rydving. Om joik. Hedemora, 1988, lk. 106; T. Forsgren. „...först at inhämta språket, och sedan derwppå lära sin Christendom...“ Om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850. (Scriptum nr. 26), Umeå, 1990, lk. 12; Th. A. DuBois. Lyric, Meaning, and Audience in the Oral Tradition of Northern Europe (Poetics of Orality and Literacy). Notre Dame, 2006, lk. 8–12.

⁸⁸ Vanim eestikeelne epistolaarne tekst pärineb 1530. aastatest, aga selle kirjutaja, adressaat ning kirjutamise asjaolud pole selged; võimalik, et eestikeelset sõnumit kasutati saksakeelses kirjas salakirjana. Vt. J. Kivimäe. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus, 1997, nr. 5, lk. 315–326.

⁸⁹ O. Ikola. Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. – Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 25. Turku, 1983, nr. 5, lk. 134–142, siin lk. 136.

⁹⁰ Faksiimile: Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tegevtoim. O. Liiv, peatoim. H. Kruus. Tartu, 1940, joon. 75; V. Helk. Rõuge köstri kodumurdeline palvekiri. – Tulimuld. Eesti kirjanduse ja kultuuri ajakiri 1984, nr. 3, lk. 134–136.

⁹¹ Vt. A. Põldvee. Wenneküllä Hans and Estonian church language. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri ESUKA / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics JEF 2012, nr. 3–1, lk. 259–278.

⁹² Vrd. T. Hennoste. Eesti keele sotsiooperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim. M. Erelt jt., Tartu, 1997, lk. 45–66.

⁹³ A. Annist. Käsu Hans ja tema „ikulaul“, lk. 2488.

I Käsu Hans professor Gabriel Skraggele, 22.12.1702
(LVVA.233.1.837, l. 552–552 p./555–555 p.)

Awwolik nink ausa Kõrgest opnu Herr.
 professor. SSU
 Kunna mull weel ikkes himmo om seddä awwolikko kõrgest opnu h[er]r professorit ütte asja per-
 räst pallelda, kumma perräst minna ka seddä awwolikko h[er]r professorit ikkes enne olle pal-
 leldu; nimmitut, et se awwolik herr professor tahhas mulle ütte wäikest Atesti ehk tunnustust anda,
 seddä mödä kui se awwolik herr professor essi parrembitte minnust tijäb. Minna arwaß seddä ütte
 hädä asja ollewat, nim[m]innule üttest abbiß tullewat, kui se awwolik h[er]r professor tahhas mulle ommete ütte pari Sönnaga
 omma kässi kirja Tunnustust anda; sest seddä koli maad saije se awwolik herr professor essi
 dige asjast püssä kolilla; nink minna olle dige asjast omma Sönnaga seddä koli maad
 küllimä. Kui minna nink Tämbä ehk
 se omma pra last awwolikk ärrä sama; k
 üstü minne nink Keeli; Tut kui se
 1702. 22. XII. 155 awwolik

Dem Höchgeherter[!] und Hochgelahrtem[!] Herrn professorn Gabr Skraggen werde dießes. / a Dorpt.

Awwolik nink ausa Kõrgest opnu Herr. professor.

Kunna mull weel ikkes himmo om seddä awwolikko kõrgest opnu h[er]r professorit ütte asja per-
 räst pallelda, kumma perräst minna ka seddä awwolikko h[er]r professorit ikkes enne olle pal-
 leldu; nimmitut, et se awwolik herr professor tahhas mulle ütte wäikest Atesti ehk tunnustust anda,
 seddä mödä kui se awwolik herr professor essi parrembitte minnust tijäb. Minna arwaß seddä ütte
 hädä asja ollewat, nim[!]k minnule üttest abbiß tullewat, kui se awwolik h[er]r professor tahhas
 mulle ommete ütte pari Sönnaga omma kässi kirja Tunnustust anda; sest seddä koli maad saije se

auwolik herr professor mulle ütte Tunnist, sest
 et oled minust asjatamab, seit ussu
 minna kül, et mulle keäki üttek: līga
 et ülle koghut mitte jään melid
 ei tee, ne minna loda minil se päle,
 et se auwolik herr professor
 minna palwust kuleb.
 Pega jätta minna minna sülla auwolikko
 herr professorit mitma tuhhanda
 Tervustega Jummalaga, nink
 Tennä tedda kige hä teggemiste eest.
 Puhjalt 22 Decembr
 A:o. 1702.

Se auwolikko
 herr professori
 allandik kerko teender
 köster kasso hantz.

auwolik herr *professi* essi kige eesmält puhja kolille; nink minna olle kige eesmält omma seemnega
 seddä koli maad küllinu. Kui minna nüüd Täömbä ehk hommen peä sest ammetist ärra sama; sis
 ei ussu minno muido keäki; Ent kui se auwolik herr *professor* mulle ütte Tunnist, sest ehk muust
 asjast annab, sis ussu minna kül, et mulle keäki ütteki līga ehk ülle koghut mitte häääl melid ei tee.
 no minna loda nüüd se päle, et se auwolik herr *professor* minno palwust kuleb.

sega jättä minna seddä auwolikko herr *professorit* mitma tuhhanda Tervustega Jummalaga, nink
 Tennä teddä kige hä teggemiste eest.

Puhjalt d[en] 22 Decembr[is]
 A[nn]o. 1702

Se auwolikko
 herr *profesi*
 allandik kerko teender
 köster kasso hantz.

II Käsu Hans professor Gabriel Skraggele, 20.01.1703

(LVVA.233.1.837, l. 553–554 p.)

Kõigest opnu Auwolik Herr Professor
Salutem.

Sest et Se Auwolik Herr Professor
enne Talliste pühhi minno palwusse päle
mulle ütte hä röömsa kostusse and; Sis
om mul süüd seddä Auwolikko h[er]r prof[essor].
se eest Sönnä wötlikkult Tennätä. Ent
weel Suremb Süüd om mull seddä teddä
Tennätä, kui minna se Auwolikko h[er]r prof[essor].
käest seddä saa, mes ma ikkes ilma
ärrä unnetamatta temmäst olle himmusten
pallelnu; Seperräst tulle minna nüüd
taas omma palwussega se Auwolikko h[er]r
prof[essor] mannu, konna minna Se päle loda
et Se auwulik h[er]r prof[essor] seddä mulle nüüd
mitte ei kelä; Sest et temmä mulle ka
seddä om tootanu anda. Minna tullel
meel essi kül lina; Ent nüüd ei olle mul
mitte aiga, Sest meije läme nüüd
eggä.

136
G. Skraggele

Dem Höchgeherter[!] undt hochgelahrtem[!] Herrn Professor Gabriel Skrag werde dießes -. a Dörpt.

Kõrgest opnu Auwolik Herr Professor Salutem.

Sest Se Auwolik Herr Professor enne Talliste pühhi minno palwusse päle mulle ütte hä röömsa kostusse and; Sis om mul süüd seddä Auwolikko h[er]r prof[essor]. se eest Sönnä wötlikkult Tennätä. Ent weel Suremb Süüd om mull seddä teddä Tennätä, kui minna se Auwolikko H[er]r. prof[essor]. käest seddä saa, mes ma ikkes ilma ärrä unnetamatta temmäst olle himmusten pallelnu; Seperräst tulle minna nüüd taas omma palwussega se Auwolikko h[er]r prof[essor] mannu, konna minna Se päle loda et Se auwulik h[er]r prof[essor]. seddä mulle nüüd mitte ei kelä, Sest et temmä mulle ka seddä om tootanu anda. Minna tullel hääl meel essi kül lina; Ent nüüd ei olle mul mitte aiga, Sest meije läme nüüd eggä-

Päivi Kihlkunda Catecheserimä. Seperräst
 ei sa mitte aiga tulla. Minna ei tahha
 seddä Auwalikko Herr Professrit iggäwel
 mitte ärrä unnetada. Enge tahha ikkes
 teddä jälle mäletäda nink temmä
 eest Jummalat pallelda, ja jäda
 Se Auwalikko h[er]r prof[esri] Sömma
 wötlit, nink allageitlik diender
 ni kawwa kui minno kutsutaß.
 Puhjalt d[en] 20 Jan. Kasso Hantz
 No 1703. Kawelechte köster.

P.S. Minna lähhäti ka üt[et] paar kannu
 selle Auwalikkulle h[er]r prof[esri] Sesamma
 mihhega. palle seddä Auwalikko h[er]r prof[esri]
 nink Gääß wötta.

Päivi Kihlkunda Catecheserimä. Seperräst ei sa mitte aiga tulla. Minna ei tahha seddä Auwalikko Herr Professrit iggäwel mitte ärrä unnetada. Enge tahha ikkes teddä jälle mäletäda nink temmä eest Jummalat pallelda, ja jäda Se Auwalikko h[er]r prof[esri] Sömma wötlit, nink allageitlik diender ni kawwa kui minno kutsutaß.

Kasso Hantz
 Kawelechte köster.

Puhjalt d[en] 20 Jan[uari].
 A[nn]o 1703.

p[ost].s[criptum]. Minna lähhäti ka üt[et] paar kannu selle Auwalikkulle h[er]r prof[esri] Sesamma mihhega. palle seddä Auwalikko h[er]r prof[esri]. neid hääß wötta.

III Käsu Hans pastor Könik Köniksonile, 14.02.1706
(EKLA, f. 105 Villem Reiman (EKS), m. 48:3)

Jummalast Paljo Rahho n[ink]. Terwit.
Auwolik Kõrgest Opnu Herr Magister,
nink Kerk Essand.

Eesti Kirjanduse
Sellest Arhiiv.

Kuitao nüüd meije man luggu om, sie ei tijä minna selle auwulikkulle Herr Magistrille middäki muud sest asjast kirjutada, kui et Jummalalle olgo tenno, et meil meije Wainlaisest ennämb Suurd pelgo mitte ei olle; Enge ennämb Pelgo om neil meist, kui meil neist om, sest et ka ne üllembä Wainlasse Tartu ki linast püwwäwä ärrä paeta, kui neile meije Pardist mahtu saab. Päle se sis anna minna selle auwulikkulle h[er]r. Magistrille tedä, et se pastor Oldenkop taht tullewal Redil tulla meije Rahwast lawwale wõtma, Enge sest et meil Wina n[ink]. Obladit es olle, es woi ka mitte saija, sis ei woi seddä nüüd sel kõrral mitte sündidä; Enge nüüd olleme meije Nouw kihlkunna Rahwaga piddänu, et nemmä wois eggämeeß weidi rahha kokku panna, et üts ancker Wina woissi Pernust osta, nink kui minna seddä rahha olle kokku sanu, sis tahha minna, kui H[er]r. tahhab, Pernutte ütte Woormundriga minnä,

nink

Dem Hoch Wohlgelehrten Herrn H[er]r Magister, Könik Könikson Wolverordneten Pastori zu Kawelecht werde dießes / a Pernau

Jummalast Paljo Rahho n[ink]. Terwit.

Auwolik Kõrgest Opnu Herr Magister, nink Kerk Essand.

Kuitao nüüd meije man luggu om, sie ei tijä minna selle auwulikkulle Herr Magistrille middäki muud sest asjast kirjutada, kui et Jummalalle olgo tenno, et meil meije Wainlaisest ennämb Suurd pelgo mitte ei olle; Enge ennämb Pelgo om neil meist, kui meil neist om, sest et ka ne üllembä Wainlasse Tartu ki linast püwwäwä ärrä paeta, kui neile meije Pardist mahtu saab. Päle se sis anna minna selle auwulikkulle h[er]r. Magistrille tedä, et se pastor Oldenkop taht tullewal Redil tulla meije Rahwast lawwale wõtma, Enge sest et meil Wina n[ink]. Obladit es olle, es woi ka mitte saija, sis ei woi seddä nüüd sel kõrral mitte sündidä; Enge nüüd olleme meije Nouw kihlkunna Rahwaga piddänu, et nemmä wois eggämeeß weidi rahha kokku panna, et üts ancker Wina woissi Pernust osta, nink kui minna seddä rahha olle kokku sanu, sis tahha minna, kui H[er]r. tahhab, Pernutte ütte Woormundriga minnä,

nink säält sis Wina nink Obladit osta, nink
 ehk Jummal meile seni weel parrembat aiga rahho
 polest annab, et sis H[er]r Magister ütten meijega jälle
 taggasi wois tulla, Ent seni jättä minna seddä
 auwo-likko Herr Magistrit, se kige armsamba
 Jummal hõle n. kaitzmisses alla, mitma 1000
 Terwustega, n. jä ikkes se h[er]r M[agistri]. hä tahtja n[ink].
 ussutaw orri
 Puhjalt d[en] 14 febr[uarii] 1706. H. Kes

S. p. Anna ka tedä, et herr Magister tahhaß selle
 leutnant Naldenstattille, kirjutada, et ne
 Kerk Essanda Tallomihhe, peäs ommete nüüd
 Te aigu mönni Koorma Ruutlit n[ink]. aijd saibit
 wäljä weddädä, sest kik ne aija omma ärrä
 pallutettu, essieralikkult Kerk Eßanda
 ussaija ümbrelt, Minna olle kül neid marja
 Puid tahtnu hoita, Ent se ei tahha mitte
 awwitada, muud middäki sel hawal kui
 Jummalaga

nink säält sis Wina nink Obladit osta, nink ehk Jummal meile seni weel parrembat aiga rahho polest annab, et sis H[er]r Magister ütten meijega jälle taggasi wois tulla, Ent seni jättä minna seddä auwo-likko Herr Magistrit, se kige armsamba Jummal hõle n. kaitzmisses alla, mitma 1000 Terwustega, n[ink]. jä ikkes se h[er]r M[agistri]. hä tahtja n[ink]. ussutaw orri

H. Kes.

Puhjalt d[en] 14 febr[uarii] 1706.

S[criptum]. p[ost]. [!] Anna ka tedä, et herr Magister tahhaß selle leutnant Naldenstattille, kirjutada, et ne Kerk Essanda Tallomihhe, peäs ommete nüüd Te aigu mönni Koorma Ruutlit n[ink]. aijd saibit wäljä weddädä, sest kik ne aija omma ärrä pallutettu, essieralikkult Kerk Eßanda ussaija ümbrelt, Minna olle kül neid marja Puid tahtnu hoita, Ent se ei tahha mitte awwitada, muud middäki sel hawal kui Jummalaga

Publikatsioon on valminud projekti IUT31-6 toel. Autori fotod. Tänan Kristiina Rossi, Kai Tafenaud ja Kristi Viidingut heade nõuannete eest.